

SCHESAEUS
RUINAE PANNONICAE

CZÍMŰ EPIKUS KÖLTEMÉNYE

IRTA

HEGEDŰS ISTVÁN

R. TAG

Fölölcsta 1915 május 3-án és november 2-án

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1916

SCHESAEUS «RUINAE PANNONICAE»
CZÍMŰ EPIKUS KÖLTEMÉNYE.

A XVI. század gyászban és dicsőségben gazdag korszakát jellemző módon fejezi ki Schesaeus epikus költeményének czíme. Az ország romlása, szétdaraboltatása, a török hódoltság ellen vívott véres küzdelmek, a lelkiismeret szabadságának a lelkek mélyéig ható belső tusái, a kapzsiság, az osztrák lom közt dúló szakadatlan harcok, a csataterék kíséző dæmonjai: a dögvész, inség, az államegység megbomlásával járó szemérmetlen önzés, a hitehagyás büne, jutalma, a lélekvasárlás állandó üzelve kimondhatatlanul szomorú képét tárja föl e kornak, melyet egy érem jellegéje mintegy összefoglalva mindent kifejez: *a tergo et fronte malum tandem deus propitiare*. E korszakba kell elhelyeznünk egy költőt és pedig epikus költőt, kinek költői hivatásához képest a nemzet lélekegységét kell képviselnie, és e költő maga műve első négy énekének végén e korszak lelkét fejezi ki a következő fohásban:

Oh te nagy Isten, jaj, könyörülj meg végre mi rajtunk,
Drága hazánkat szánd meg, oh szánd meg, bős gyűlölet ne
Dúljon köztünk, vesd már végit a harezi viharok,
Íjas thrák legyen úr len a Bosporus északi táján,
A bugyogós német harezoljon a Rajna vidékén,
Hejh, mi közöttük, két nép közt mi vagyunk csak az üllön,
Melyre lecsap szörnyű kalapácsa a zordon időknék.

(R. P. IV, 712—719.)

Elhangzik hát a Szánd meg Isten a magyart a Schesaeus ajkán. Meg nem érte a század végét. Már 1585-ben meghalt. Ha látta volna Mihály vajda dülését! A következő század krónikása, Miles Mátyás ép a Schesaeus Ruinae Pannonicae-jének és Szamosközy történeti művének felhasználásával a XVI. sz. irodalmi

műfaját, mely költészetben és prózában uralkodott, a krónikás tárgyalás fonálát fölvéve épen oly jellemző ezimet ad művének: *Siebenbürgischer Würg-Engel*, mely mondhatni épen 100 évvel jelent meg később (1670-ben) a R. P. után, mely 1571-ben jelent meg Wittenbergában. Igen, az öldöklő angyal járt körül véres karddal és gyilkolta, pusztította a szerencsétlen nemzetet. Az ország romlásának képét nyomta bele a XVII. század lelkébe: ily auspiciumok közt nyílt meg a század. Magyarai István az ország romlásának okairól ír. Lehet-e rossz néven venni, hogy a vallási viták korában a hitszakadás és hithűség szempontjából tör ki a harc, hiszen a XVII. század főküzdeme a 30 éves háború? Lehet-e esodálkozni, hogy Schesaeus, mint buzgó lutheránus, epikus költeményében a vallási viták hangulatába mártja tollát, tehát vallásos elmélkedéseket sző énekeibe? Az ő lelkének alaphangulatát, mondhatni, a XVI. század sugallta.

A debreczeni ref. főiskola könyvtárában őriznek egy kéziratot (R. 681. l. jelzéssel), mely Schesaeusnak *Elegia de falsis prophetis, quos Christus confert lupis, spinis et tribulibus* (Mathé VII. 1.) ez. költeményét tartalmazza. Ebben a költemény előhangjakép Schesaeus Dávid Ferenezhez intéz egy költői levelet. (Ez elegia megjelent Kolozsvárt 1558-ban, az Erd. Múzeum könyvtárában megvan.) E költői levélben a következő hely igen figyelemreméltó:

Ha a török esászár hadai ellen küzdeni nem birsz,
Más karddal harezolsz ott, a hová hivatál.
Vívsz te a szent hit igazságával eretnekek ellen,
Lelkeket mentesz meg, hogyha a test elesett.

Ime a korszellem legmélyebben megfeszített húrja: lelkek üdvösségéért harezolni az ékesszólás lángpallosával ebben az esendő földi világban, hol a dúló háború áldozatai porba hullnak és elesnek. Dávid Ferenez a hamis próféták ellen harezol. Schesaeus e költeményében a nagy szónok lelki szeméit Mihály arkangyalra irányozza, ki fénysugarakkal harezol az ő nyájáért, mintha a Zrinyi eposzának Gábiel arkangyalát látnók.

«Legelől lebeg a Gabriel hószárnnya,
Viszi Zrinyi lelkét, s követi hűsz társa.»

(2. rész XV, 107.)

Ime a két tusahely: a földi életben a nemzetfenntartás, a hazamegmentés harca, a lelki életben az idvesség, az örök élet elnyeréseért folyó küzdelem. Schesaeus költészetének két alaphangja, a század nagy rhapsodiájának két alaphangja, az első erősebb, érezesebb Tinódinál, a második bensőbb Schesaeusnál. Szoros kapcsolatban áll e két költő, hiszen a R. P. első négy énekének berendezése, szerkezete, krónikás szelleme egészen a Tinódi tanítványára vall, ki a hírneves lantos Erdélyi Históriajának folytatója lett klasszikus formában. Hazaszeretét jellemzi mind a két költőt, de míg Tinódinál a haza Magyarország, a szétdarabolt föld egysége, addig Schesaeusnál egy új alakulat: a transylvanismus lép föl. E szempontból tartom felette becsesnek a Schesaeus 12 énekre szánt eposzának kéziratokban maradt részeit mutatni be, melyek egy felette érdekes irodalmi kérdést vetettek föl, melyet megoldani törekszem, és biztat a remény, hogy sikerülni fog bebizonyítanom Schesaeus R. P.-je conceptiójának epikus voltát. A R. P. költészetének krónikás rendjében is a magyarság új államalkotásának: az erdélyi fejedelemségnek művelődéstörténeti jelentőségétől, sőt merem mondani, a magyar nemzeti élet e menedékhelyén a szűkebb patriotizmus hő lelkesedésétől áthatott műalkotás.

I.

Első feladatomban a Schesaeus műve keletkezése hagyományának történetét a lehető rövideggyel megvilágítanom. Már Szekfű Gyula kimutatta a Magyar Könyvszemle 1906. évfolyamában «*Schesaeus-kézirat a Nemzeti Múzeumban*» ez. alatt megjelent értekezésében, hogy Sch. eposzának, melyből «*Ruinæ Pannonicae*» ez. alatt négy egységes könyv jelent meg Wittenbergában 1571-ben, melyhez hozzáadva van «*historia de bello Pannonico Solymani Imperatoris Turcorum ultimo, Julæ et Zigethi expignationem continens*» kéziratban ránk maradt még öt könyv, és pedig az V—VIII. és XII. könyv a könyveknek ép ily megjelölésével, tehát ép e megjelölés igazolja Hermann Dávidnak 1666-ban *Transylvanicarum Rerum Annales Ecclesiastici* ez. kéziratának következő megjegyzését, melyet az 1558-ik évhez fűz,

mint ez kitetszik a Nemzeti Múzeum példányának (1175. sz. kézirat Quart) illető helyéből. «Christianus Scheseus (sic!) Mediensis, eo tempore Diaconus Claudiop. poeta eximius, carmine congratulatur Francisco Davidis de haecenus bene meritis circa Religionem et auctis honoribus. Anno 1558. Hic literatissimus Scheseus, vir eximius, strenuo viro Stephano Scheseo primo Mediensis Civitatis Judice sedis satus, felicissimus Poeta, laureamque Witeb. adeptus fuit. Scripsit inter varia Epigrammata et Pannonicarum Ruinarum libros duodecim: equibus sex Witeb. missos, ibidem typis publicavit non sine laude; reliquos sec occasione publica legationis in Poloniam per Magnificum Kenidium Stephano Regi obtulit Anno 84, Anno sequente 1585 fatis concessit. Vir apud posteros non tacendus.»

Kutatásom kiindulópontja e feljegyzés. Éles szemmel vette észre Szekfü, hogy az a kézirati hagyaték, mely különböző könyvtárakban megvan, mind ugyanazt az anyagot, ugyanazon terjedelemben tartalmazza, és mindenik megszakad a János Zsigmond temetésének félbemaradt megírásánál, holott az argumentum kiterjed Báthori István megválasztására és uralkodásának első tényeire. Mikor ezelőtt öt évvel az Erdélyi Múzeum Kemény József-féle gyűjteményéből a Heydenforff másolatát megszereztem és lemásoltattam, reméltem, hogy az egyetlen hiteles forráshoz jutottam. De a hagyományt megzavarta két körülmény. Egyik az, hogy a wittenbergi kiadásban három külön könyv külön cím alatt esatoltatott függelékképen a Ruinae Pannonicae első négy könyvéhez, de annak jelzése nélkül, hogy e könyvek a R. P. kiegészítő részei, holott e három külön könyv pompásan beilleszkedik a XII. könyvre szánt mű szerkezetébe, ha a krónikás rend fonalán haladunk. Ugyanis míg a R. P. első négy éneke egyenesen a Tinódi Erdélyi históriáját követi nyomról-nyomra és Egervár viadalával végződik, a kézirati hagyaték a szoroson erdélyi történetet folytatja és mint az Indiculusok évszámaiból kitűnik, 1552—1571-ig halad, holott a R. P. Wittenbergában 1571-ben 1540—1552-ig megy és itt megszakad és a Solyman utolsó hadjáratait tartalmazza. A kézirati hagyaték V—VIII. könyvei 1564 és 1565 történetével végződnek, a XII. pedig 1568—1571. években játszik.

Seivert: «Nachrichten von siebenbürgischen Gelehrten» cz.

művének 360. lapján Hermann Dávid tévedését helyesbíti, mint-ha Báthori Istvánnak mint lengyel királynak Schesaeus hat éneket küldött volna, hiszen a 12 könyvből Wittenbergában hét jelent meg. És most jön a történeti kritika legérdekesebb, de felette bonyolult kérdése, melyre Szekfü czikke vetett világot. Miles Mátyás Apafi korában fejezi be *Siebenbürgischer Würg-Engel* cz. krónikáját és ki is adja 1570-ben Szebenben. Ez a krónika pedig Sch. kéziratára támaszkodik azon évekre nézve, melyekről a kézirati hagyomány ránk szállott. De ezzel nem elégedett meg. A kéziratot mellékletül megőrizte egy nagy foliókötetben a Nemzeti Múzeum (1137. sz. Fol. Lat. jelzéssel) ily cím alatt: *Idiographica Stätistica Mathiae Militis Senatoris Cibiniensis Mart. 1686.* Eder gyűjteményéből került a Nemzeti Múzeumba. E folió a Würg-Engel anyagát tartalmazza, melyhez «Cohærentia superioribus» cz. alatt első helyen Sch. V—VIII. és XII. könyvének kézírata foglal helyet. Szekfü érdeme, hogy e kéziratban fölfedezi az anachronismusokat, melyek kétségtelenné teszik, hogy a kézirat a XVII. században keletkezett, hiszen Apafira mint fejedelemre van hivatkozás, szerző mint őseről emlékezik meg Miles Simonról, ki 1566-ban követségbe megy János Zsigmondhoz mint a szász egyetem küldötte, Hedvig Ágostont mint nagyszzebeni királybíró 1556-ik évről így aposztrofálja:

Heu atavi felix super esto memoria nostri a R. P. V, 423 vers. Würg-Engel 62. lapján. És itt van a kérdés forgópontja. Szekfü kész azt a véleményt állítani föl, hogy Miles szerette volna Sch. költői babérát elsajátítani, mert a *Cohærentia cum Superioribus* első helyén közölt Schesaeus-kézirat argumentumaiban mindig elhallgatja a Sch. nevét. Sőt én hozzáteszem, mire utóbb jöttem rá, hogy a hol Sch.-ról megemlékezik, helytelen évszámot közöl, mert 1587-ről feljegyzi a *Würg-Engel*: «Magister Christianus Schesaeus Poeta Laureatus, Caesar. und Pfarrherr zu Mediasch (ein trällich Gelährter Akademischerman (wiedenn seine schriften ausweisen) stirbet alldä in des Authors geliebtet geburths Vatterland den 29 Julii seeligkligen», holott Joseph Trausch: «Schriftsteller-Lexicon»-jának III. 169. lapján (1876.) ez olvasható: «In diesem Jahre (1585) aber ward er nach dem Zeugnisse seines Grabmals den 30. Juni ein Opfer der

Sterblichkeit», és idézi síriratának czímét, melyet Hauer Adver. I. 195. közöl: «Epitaphium in obitum Reverendi ac Clarissimi Viri domini Christiani Schesaei Pastoris Mediensis et P. C. qui obiit A. 1585 die Junii XXX. A sírfelirat így hangzik:

Itt eme sirba pihent le Schesaeus, ő ki közöttünk
Krisztus nyájának pásztora volt, a míg élt,
Benne együtt lakozék fennkölt szív s isteni elme,
Nestori ékesszó, s ihletet is, oh Maró,
Lanttal az embereket ragadá el, s rá figyelének
Fent az egekbe', midőn hirdete üdvös ígét,
Tolla se' volt rest, elméjének ritka esodáit
Szétszórá az egész földnek a népei közt.
Hősök szellemeit földidézé zengzetes ajkkal,
A mikor Pannonia harezait énekelé.
Megkoszorúzta babérral azért a király, a nagy István,
Böles ki tanácsba' vala s hős a esaták mezején.
S északon is Lykaon földjén míg gondola ő rá,
Innen ajándékot küld neki és levelet.
Mostan Krisztusnak zong éneket, ott az egekben
Dija dalának örök, mert örök élete lesz.

Megjegyzem, hogy utolsó pentameter csonka:

Carminis et pretium ne moriatur...

Könnyű volt *habet*-tel kiegészítenem.

Még tovább megyek. A Kendi Anna gyászos halálának megemlékezésénél csak az előhangot közli a VI. könyv (376. és k.) és kifejezetten utal egy elegikus versben foglalt siralmas szerelmi történetre, melyet ő

iuvenilibus annis

A me conscriptum, doctis, Heu! rite probatum

és maga a Kendi Anna büne (házasságtörése) nincs előadva.

A humanista költő alakérzékét jellemzi, hogy egy szerelmi tragédia megéneklésére már az elegiai versmértéket tartja illőnek. Ovidius az Amorum II. 1. elegiája elején bocsánatot kér Jupitertől, hogy a helyett, hogy a Gygasok harezát zengje, a kedves lány ajtaját óhajtván áttörni

elegosque, mea tela resumpsi,
Mollierunt duras lenia verba fores.

Némethy az ő kiadásának jegyzeteiben idézi Prop. I, 9, 11—12. két sorát:

Plus in amore valet Minimermi versus Homero
Carmina mansuetus lenia quaerit Amor

és ebben találja forrását Ovidius ez elegiájának. Horatius az *ars poetica*-ban (74. v.) szintén az elegiai versformát ajánlja az érzelmi költészet formájául. De legjellemzőbb volt Ovidius Am. I, 1. következő négy sora:

Véres harcokról akarék én zengeni épen
Súlyos mértékben, mert hisz' ez arra való.
Egyformán hangzék ki a párvers, ámde Cupido
Fölnevet, egy lábat elcsene már azalatt.

Ily öntudat, a humanista öntudata. Ha Miles hagyta el a Kendi Annáról szóló költeményt, prózai lelkét ugyanesak nyilvánvalóvá tette.

Szekfü czikkének legértékesebb pontja ezen mozzanathoz fűzött észrevétele, hogy fájlalnunk kell az elegia elvesztését, mely stilszerűleg szőtt volna bele az inkább politikai és harcos elemeket tartalmazó költeménybe egy a Dido-epizódhoz hasonló részletet. Most e költemény kutatására találtam egy nyomot. Egyik kedves tanítványom épen Sch.-szal foglalkozván tudomásomra hozta, hogy a brassói Honterus-gymnasiumban van egy ily költemény. Megtettem mindent, hogy e költeményt megszerezsem, és fáradozásom sikerrel járt.

De e ponton térek el Szekfü felfogásától. Én azt a véleményyt, hogy Miles az interpolációkkal meg akarta volna zavarni a Sch. költői hagyatékát és maga vágyott volna költői babérra, kizártnak, sőt logikailag képtelenségnek tartom. Mert hiszen senki se tudja, milyen kéziratot másolt le Miles. Ha költői babérra vágyott, akkor miért nem adta ki a Sch. énekeit maga neve alatt, és miért áll a Miles-kéziratban ez a jegyzet: *Chronica germanicum concordat cum Mathiae Militis Würge-Engel, confer tamen notulam ad annum 1552. Conscriptum fuisse bien-*

nio ante editum Würg-Engel, id est anno 1668, patet e notula ad calcem operis additam et e notula marginalis p. 97. Utána néztem a folióban. 1667. die 21. X.-bris Transumptum in Germanismum fordul elő. Miles a másolattal kész volt 1667 decz. 21-én. A maga Würg-Engel-e megjelent 1670. A Miles chronologiája latin nyelven szól 1500-ig és azután németül 1600-ig: ez a Würg-Engel.

Hitem az, hogy az interpolatiókat Miles követhette el. Szekfű kimutatni véli, hogy mihelyt megszakad a Sch.-hagyaték, rövidebb lesz a Miles krónikája és csak ott lesz terjedelmesebb, hol Szamosközyt veszi forrásul. Tüzetesen egybevettem a Sch.-hagyatékot a Miles *Würg-Engelével*, de ha meglepő találkozásokat, szóról-szóra átvételeket, felfogásbeli egyezéseket találtam is lépten-nyomon, találtam bizony egész új és mondhatom költői szempontból értékes eltérő részleteket. Így hogy a legjellemzőbbet hoztam föl, Seb. XII. könyvének irodalomtörténeti szempontból igazán fontos része a könyv kezdetén a gyulafehérvári vallásos vita leírása, mely érdekes párhuzamba állítható a Comœdia Választinával, annyira a dogmatikus szempontok körül forog, hogy belső életet csak az a heves gyűlölet lehel e részbe, melyet a híthű lutheránus pap érez az Arius hívei iránt. Miles Würg-Engelében drámai elevenességgel, párbeszédnek formájában van előadva a Dávid Ferencz ellen indított hajsza, a törvényes inquisitio, Dávid Ferencz betegsége, hősies ellenállása, fogsága, halála, a fejedelem bámulatraméltó lelki tusája, mely a vallásszabadság kimondásában talál megnyugvást. Így az Egervár viadalában az asszonyok hősies magatartásáról Tinódi röviden, csak futólagosan emlékezik meg, Schesæus is épen így csak ennyit mond:

Hic quoque feminei vidisses agmina coetus
Comportare strues lapidum et dare maritis
Ac super hostiles multa vi spargere turmas.

(IV, 527—529.)

Éder 1797-iki kiadásában egy jegyzetben idéz Thuanustól két adatot a nők hősiességének jellemzésére. Egy nő anyja és férje szemeláttára beleelegyül a harezba. Mikor férje elesett, az anyja intí, hogy gondoljon férje eltemetésére. A nő azt feleli,

hogy nem a temetés, de a bosszú az ő kötelessége, és férje pajzsát és kardját magához rántva a csatasorba ront és elesik. Egy másik nőt, egy anyát épen akkor éri a török golyó, mikor fején egy nagy követ visz, hogy a mélybe gurítsa. Leánya fölveszi a véres követ és a mélybe dobja és két törököt zúz össze. A hősies önfeláldozás e két példáját megtaláljuk a *Würg-Engelben*, holott az Egervár viadalának szerző csak egy lapot szentel.

E részleteket Miles Thuanusból meríti. Éder a R. P. illető helyén idézi e két megható jelenetet Thuanus X. p. 293. alapján.

A hadadi ostromnál Báthori alól lelövik a lovát, egy vitéz a maga lovát adja át, Sch. megjegyzi, hogy ezt Báthori azzal jutalmazta meg később mint erdélyi vajda, hogy a tordai sóbánya igazgatójává tette. A *Würg-Engel* e mozzanatról 84. lapon emlékezik meg és megemlékezik Szenyesi Mátyás (98. l.) bátor és nyílt magatartásáról, melylyel szembeszáll Báthori Istvánnal és ezt nyíltan megvallja János királynak. Ez adat Sch.-nál szépen van kidolgozva. Ily részletek mutatják, hogy a Würg-Engel szerzője Schesæus kéziratára támaszkodott, de nem *verbo ad verbum* fordítja. De ha ez így van, hogy érthetjük az anachronismusokat, melyeket Szekfű felhoz: az Apaí, a Kemény János fejedelemiségére, a Hedvig polgármesterségére, a Miles Simonra mint dédapjára való ezélezásokat?

Kétségtelen, hogy Miles kezébe került Sch. hagyatéka. Kétségtelen, hogy három interpolatiót ő maga eszközölt, melyek Apafira és a maga őseire vonatkoznak, de a Forgács Ferenczre való ezélezés egyenesen Sch.-tól származik, ki mint azonnal bebizonyítani remélem, e ezélezést tehette, mert művét épen Forgács kancellársága idején folytatta, hiszen Forgács 1569-ben járt Olaszországban, és erre Sch. ezélez. kancellár 1571 után lett, Sch. pedig művét ép ez időben folytatta. De hát miért interpolált Miles? Enyhébben ítélem meg, mint Szekfű a Miles indítékát. Nem költői babérra áhított, hiszen miért fogott krónikájához és miért teszi kilátásba, hogy a XVII. század történetét is megírja, ha nem történetírói babért áhít? Én is a hiúságot tekintem Miles lelki rugójának, azért dicsekszik ő, a székbeni senator az ő nagy elődjével és egy kis bizelgés a Kemény János és Apaí fejedelemiségére való magasztaló megemlékezés.

De most következik a legnehezebb kérdés. Hogy van az,

hogy a Sch.-hagyaték minden kézírata összehangzik? Erről gondos utánjárással győződtem meg. Kezem közt van a Nemzeti Múzeum foliójából a 94a—138a másolata, Marosvásárhelyről megkaptam az ottani Teleki-könyvtár Sch.-kéziratainak argumentumát, mely teljesen megfelel az Erdélyi Múzeum Schesaeus-kéziratának. E kézirat a Kemény József-féle Collectio VI. kötetben található. Keletkezett Medgyesen 1799. Lemásolta Heydendorff. Tőle van egy kiadatlan levél a Nemzeti Múzeum 10. Quart. Lat. kéziratában, melyet Edernek küld Heydendorff. Eder számára másolta le. A levél 1798 jul. 12-én kelt, miután már Eder az előző évben az Erdélyi Történelmi Társaság első kiadványaképpen Szebenben közzétette Schesaeus Ruinae Pannonicae-jének első négy könyvét egy nagy terjedelmű kötetben, magyarázatokkal, történeti esetsusokkal, sőt Temesvár védelmének Tinódi Az Vég Temes várbán Losonczy Istvánok haláláról ez. krónika énekének közlésével. Jellemző módon mentegeti magát, hogy az erős lutheránus Sch. vallási vita-szellemben írott részleteit is közzéteszi. A Bánffy Györgyhöz írott előszó tisztán történeti műnek tekinti Sch. R. P.-t, és e ezímen szerepel Sch. költeménye a történeti társaság első kiadványaképp.

Érdekesnek tartom Sch.-ról közölni Heydendorff Mihály-nak 1799 jan. 28-án Arankához írott leveléből a következő helyet: «Schesaeus ugyan scriblifax frater volt. Annak utána megtaláltam a Berethalmi Püspöki archivumunkban, a hol az Iratai rész szerint in originali meg vagynak, még egy néhány könyveire, melyeknek lajstromát a M. úrnak ezennel küldöm. Onnét ha tetszik leírathatjuk.»

Ugyancsak Heydendorff 1798 aug. 12-én Arankának írja: «Küldöm Mltgos Úrnak Schesaeus könyvét *de Rebellionem Siculorum*.» Ime a Nyelvmívelő Társaság figyelme is föl volt hívva Sch.-ra, kinek a székely lázadásra vonatkozó költeménye külön czímmel említettik, pedig ez a R. P. VII. könyvének egy részlete (538—712.). Külön czímet kap a Kemény József-féle kéziratban is, valamint külön czímmel következik a *Casus Tristissimus Despotae Moldaviae Jacobi Heraclidis Basilici* (U. o. 773. és köv.).

Mindezek megvilágítják a Schesaeus R. P. V—VIII. és XII. könyvei kéziratának történetét. Igazán el lehet mondani:

Habent sua fata libelli. Nézetem az, hogy Miles jutott Sch. hagyatékához. Ő a maga krónikájába beledolgozta. Ha nem említi Sch. nevét, ezt nem azért tette, hogy a Sch. művét magáé gyanánt akarta feltüntetni, mert a Miles kézírata a régi kézíraton nyugszik, mely több példányban el lehetett terjedve, így tehát ily plagiumot kizártnak tekintek. Ő a maga személyes hiúságának engedve interpolált oly részleteket, melyek a maga családjának fényét emelték. Az ő kézírata lett a forrása azon Sch.-kéziratoknak, melyeket ma őriznek az egyes könyvtárak.

A Forgács kancellárságának idején fogta fel Schesaeus a R. P. elejtett fonálát. Mi volt meg? A Wittenbergában megjelent négy könyve a R. P.-nek és a Solyman utolsó hadjáratára vonatkozó két könyv és a *Liber Tertius De Tartaris gloriosa victorian Joannis II. Regis Hungariae continens*, melynek külön czímmel jelölt részlete *De crudelitate Tartarorum memoratu dignissima*. De hogy e harmadik könyv egy egységesen gondolt egésznek része, bizonyítják ez utóbbi ének befejező sorai, melyek így hangzanak:

«Mig gondom esakis ez vala fent egy béreznek az ormán,
Villám-verte tetőn, távolban a városi zajtól,
Egy barlangban szép mogyoró-cserjés közepében,
Erdős tájékon; keleten sűrű fáknak az árnya,
És nyugaton szőlőkertek mosolyogva kínálak
Ízes szőlővel, tajtékszó bor nedűjével;
(Itt van a kis falu, mely köszöné a nevét Tobiásnak,
És közelébe Berethalom áll, szomszédosa épen):
Mérhetlen munkába fogék, itt zengeni vágyván
Nagy dolgokról: ámde nagyobbra hívott el az Isten,
Hogy hirdessem a szent ígéknek az égi csodáját
Szózatot ajkkal a medgyesi népnek pásztoraképen.
Munkám felbeszakítani levék így kénytelen én most,
És a gerendán függ már elnémultan a lantom.»

Schesaeus 1569-ben lett medgyesi lelkész. Teljes buzgósággal adta magát nemes hivatásának teljesítésére. Azt a beszédet, melyet 1580-ban Berethalmon tartott: *Oratio de origine reipugatae et propagatae coelestis doctrinae* a Nemzeti Múzeum 1247. sz. Quart. Lat. kéziratban megtaláltam másolatban. Mély-

séges hithűségtől átlengett beszéd, mely a hitújítás történetét adja elő, mint a hogy már a R. P.-ban is elbeszéli az I. könyv második felében. A hang és felfogás bámulatos összhangban áll egymással.

Ha mármost a Sch.-hagyatékban a R. P. V. könyvében a Forgács Ferencz kancellárságára vonatkozó részletet figyelembe vesszük, bizonyosnak vehető, hogy Sch. leakasztá a mestergerendáról a lantot.

Még egy pár jellemző mozzanatot közlök az V. könyvből; mert hiszen ép az V. könyvnek a wittenbergai kiadás után való keletkezése nem kis jelentőségű a R. P. egységének bizonyítására. Midőn elmondja a főurak zsarolását, melylyel a jobbágyokat telhetetlen kapzsisággal zaklatták, egy mesét sző bele művébe.

Nota est ac valde his accomoda fabula *rebus* . . .

S elmondja a mesét a tyúkról, mely naponta egy aranytojást tojt gazdájának. A telhetetlen gazda ki akarta zsákmányolni kimeríthetetlennek vélt tehetségét az aranytojás tojására. Megöli a tyúkot, hogy kikutassa: mi rejlik még a tyúkban, a tyúk is elpusztul, az aranytojás is megszűnik. A tanulság:

Így kik jobbágyaik vagyonát földülva emésztik,

Ők maguk is inségre kerülnek s velük övéik,

S házuk még a világ csúfjává válhatik egykor.

Ezt a mesét Schesaeus megtalálta Heltai Gáspár 1566-ban Kolozsvárott megjelent mesekönyvének 95-ik meséjében, melynek czime *Egy lúdról és arany Ludmonnyról*. A mese tanulsága Heltainál; E fabula feddi meg a telhetetlenséget és a sok hiába valónak keuanságát, stb.

Heltai a mesét Aesopusból vehette, mely szintén egy mesebeli lúd aranytojásairól beszél (Halm kiadásában 343 b.). Aesopus egy más mesében csak aranyat tojó madárról mesél, de a tanulság mondhatni ugyanaz.

Avianus meséi közt a XXXIII. mese szintén lúdról, sőt inkább kaesáról (anser) tartalmazza ugyanez adomát, de a tanulság már logikusabb összefüggésben áll a mese részleteivel. Ugyanis így hangzik:

Így a kik Istentől mindent egyszerre kívánnak,

Elveszi azt is, a mit nap nap után megadott.

Sch. tehát a Heltai meséjét később használta föl. A Heltai meséinek megjelenési éve a *terminus post-quem* az V. könyv írásának idejére nézve. A másik, még jelentősebb fordulat ez ének végén található:

«Hogy még mennyi baj érte Dobót ezután, rövidessen
Zengeni fog még énekeim arról . . .»

Úgy de Dobó élete benyúl ép arra az időre, mikor az én nézetem szerint Schesaeus az 1569-ben felakasztott lantot újra elővette. Megjegyzem, hogy Sch. e helyen Dobó szerencsés menekvését írja le a dévai várfogságból. Miles Mátyás: Würg-Engel mondhatni szórul szóra átveszi a 64—65. lapon.

Én nyomós érvnek tartom az ily epilogusszerű nyilatkozatot, mely utal egy tervbe vett, tehát egy egységes compositio kiegészítéséhez tartozó mozzanatra.

Meg kell még említenem Heraclides Jakab moldvai despota történetét, kit dicsőit és elsirat Sommer egy elegiacykusban mint oly fennkölt lelkű fejedelmet, ki a moldvai barbár népet a műveltség útjára akarta vezetni, de undok árulás kegyetlen áldozata lett. Ez esemény 1563-ban történt, de Sommer költeménye *De clade Moldauica* egyik elegiának keletkezési ideje, 1568 áprilisa után ítélve a hatvanas évek végén keletkezhetett. Ugyane despota gyászos történetét (Causus tristissimus) éneklí meg Schesaeus külön czim alatt a VII. könyv végén. Forrása Sommer lehetett. Ez időpont is *terminus post-quem*-nek tekinthető.

Későbbi keletre vall az új hang, az újabb ihlet, mely kimerzi a kéziratí hagyományból. Mig a R. P. első négy könyve még Tinódi krónikájának módszerét követte, természetesen a Vergiliusért rajongó humanista szellemében, addig az újabb könyvekben már a kialakult erdélyi fejedelemség új szellemvilága szólal meg. János Zsigmond lesz a középpont. Mi az oka, hogy az R. P.-t 1571-ben kiadja oly részletek hozzácsatolásával, melyekből csak a tatárok felett vett *diadal* vonatkozik az ő epikus hőisére, János Zsigmondra?

Megadja a magyarázatot az az aktualitás, melyet a Szigetvár dicsőséges ostroma keltett föl a legszélesebb körben. Hiszen Szigetvár ostromáról legelőbb egy magyar históriás ének 1566-ban

keletkezik: *Historia az Szigetvárnak veszedelméről*, melyet Simai Ödön az Egyetemes Philologiai Közlöny 1903-ik évfolyamában egybevet Sch. *De Capto Zigetho*-jával, melyet én fordításban mutattam be a Kisfaludy-Társaság előtt, magát a latin szöveget egy kis tanulmány mellett közzétettem az *Analecta Recentiora* 1906-ban megjelent kötetében. E bevezető tanulmány hivatkozik arra a nagy irodalmi felbuzdulásra, melyet Zrínyi alakja kiváltott. Ki végig forgatja az esztergomi káptalan könyvtárának azt a kéziratát (Cat. X. Sect. 4.), mely a Batthyány-gyűjteményből került oda, láthatja Petrus Albinus wittenbergi történetbúvár előszavát a Forgács Ferencz: *Zigethi Hungariae Claustrii praestantissimi Vera Descriptio et obsidionis epitome* cz. munkáját és ugyane kéziratban a Forgács- és Zrínyi-család ezimeréről, a Zrínyi hősi alakjáról egy csomó elegikus formában irt dicsőítő költeményt, köztük a Schesaeusét is. És ez fontos. Ugyanis a R. P. 1571-iki wittenbergi kiadásában is négy ilyen költemény van közölve. Nyilván ép a Sziget ostromának nagy híre indította a költőt arra, hogy a wittenbergi kiadásba fölvegye azt a három könyvét a R. P.-nek, melyet már több ízben említettem. Megvan hát a magyarázata annak, hogy az 1552—1565 közötti évek története miért szakadt el az 1566—1567. évek történetétől, és miért következik a Sch.-hagyatékban a VIII. könyv után a XII-ik. Már Trausch utalt e kapcsolatra. A *Schriftsteller-Lexicon* III. 173. lapján szórul szóra így nyilatkozik:

«Nichtsdestoweniger ist nach meiner Meinung das IX., X. und XI. Buch nicht verlorengegangen, sondern in dem unter dem Titel: De bello Pannonice Solymanni Imp. Turci ultimo libri tres — im nämlichen Silbenmaasse geschrieben und die Geschichte der Jahre 1566 und 1567 in sich fassend — enthalten.»

Még egy bizonyítékot hozok föl, *the last, but not the least*. A R. P. wittenbergi kiadásának előszava igen érdekes és a R. P. igazi szerkezetére vet világot. Sch. Báthori István erdélyi vajdájához intézi az előszót, és mégis, miután kifejti, hogy a török elleni küzdelem fényes tényeit el kell beszélni, hogy idegen népek is lássák, hogy mily veszedelemtől óvja meg őket a magyar hősiesség, miért veszté el a magyar hősiesség után szabadságát, és felhossa az üllő és kalapács hasonlatát, melyet ez érte-

kezés bevezetésében magából a R. P. IV. könyvéből versben idéztem, váratlanul a következő fordulathoz jut: «Maxime omnium ut Serenissimi Regis Ungariae Joannis secundi merita in Patriam nostram aliis etiam, ad quos vix obscura horum pervenit fama, conspectiora fierent, cum plerique aliter, quam par est, ipso iam ista functo de iisdem loquantur et sentiant pro modulo ingenii mei isthaec patefacienda duxi.» E helyen érzik közvetlenül a János Zsigmond halála s az új fejedelem trónralépte alkalmával a János Zsigmondról elhangzott ítéletek hatása. Beszűletére válik a derék szász költőnek, hogy ő az új fejedelem iránti hódolatot egybekötötte János Zsigmondra való hálás emlékezettel. Magasztalja az ő transylvanus lelke hűségével az ifjan elhalt fejedelmet, kit oly megható módon sirat el a R. P. XII. énekében. Miles Mátyás a *Würg-Engel*ben az 1571-ik évről szóló részletében a Schesaeus elogiumát teljesen átveszi.

Sch. így zeng:

«Hogyha a természet neki ad vala testi erőben
Épséget s ha nagyobb birodalmat is ad vala néki,
Tűlszárnyalja korát s utoléri az ősök erényét,
Őn erejével utól a föld minden fejedelmét,
Ámde csak egynek, hejh! mindent nem ad meg az Isten.»

Miles szórul szóra utána mondja:

«Er war so geschickt von Natur und so mächtig, und heroisch in seinem helden Muth, dass wenn sein kleiner Leib, schwache kräften und krancke Beschaffenheit mit dem frischen Geist wären übereins kommen und zugleich wie das kühne Gemüth ihm gedienet hetten, so wär er woll allen Potentaten, Monarchen und Helden seiner Zeit vorzuziehen gewesen: Jedoch weil Gott nicht alle Gaben einem allein gibt zohe ihn auch seine krancke Beschaffenheit vill von seinem Helden-Muth zurück.» (*Würg-Engel* 136. l.)

Tehát az epikusnak megvolt a stilszerű hőse: a fejedelem. A hagyaték hőse tényleg ő és a R. P. utolsó könyve is az ő temetésének elbeszélésénél szakad meg. Végkövetkezésképen megállapíthatónak vélem, hogy Sch. Vergiliushoz híven 12 énekre szánta művét, de századának prózai szelleme, az epikus távlat hiánya, a vallásos viták rhetorikája, a történeti hűség és igaz-

ságra való törekvés, mely még a nagy Zrinyinek is mentséget szerez, költeményének szakadozott egymásutánja, önálló darabokra szétesése okozták, hogy a R. P. epikus egysége hiányzik, de azért messze túllép a prózai krónika körén, mint Tinódiból is kitér a költő. A részletekben találjuk föl a költőt. Ez alkalommal csak kimutatni igyekeztem azt, hogy a Schesaeus-hagyaték beható vizsgálata ahhoz az állásponthoz vezet, mely megszólal a R. P.-ről ránk maradt első megemlékezésből, Hermann Dávid nyilatkozatából, hogy Schesaeus a R. P. 12 könyvét hagyta ránk, felét nyomtatásban, felét kéziratban. És bizony igaza van, hogy *vir apud posteros non tacendus*.

Bizony, *non tacendus*. Schesaeusról mint költőről tanulmányom második fele szól, de már most is, azt hiszem, megokoltnak tarthatom azt a tiszteletteljes indítványomat, hogy egy új *Analecta*-kötetet kellene szentelni Sch. költői maradványainak kiadására, és pedig olyképen, hogy a *Ruinae Pannonicae* 12 éneke azon szerkezetbe volna fölveve, melyről ez értekezésemben számot adtam. Ide volna felveendő Sch.-nak többi költői alkotása. A wittenbergai kiadás nagyon ritka, az Ederé csak négy énekre terjed, úgyhogy Albert Mihály szász költő, ki csak e négy ének alapján írt egy szép tanulmányt a segesvári gymnasium 1870-iki Értesítőjében, óhaját fejezte ki, hogy a Sch. kiadatlan művei is napvilágot lássanak. A Tek. Akadémia nemesak a nagyarányú latin költészet, hanem a történet bűvárainak is szolgálatot tenne, ha Sch. költői műveit egy kötetben kiadná.

Szerény indítványomat ajánlom a Tek. Akadémia figyelmébe.

II.

A »RUINAE PANNONICAE» MÉLTATÁSA.

Miután Schesaeus *Ruinae Pannonicae*-ját a kézirati anyag beolvasztásával egy 12 énekre terjedő eposznak mutattam be, új szempontot nyertünk, melyből tekintve e költeményt méltatni érdemes feladattá vált. Lehetett-e eposzt alkotni egy egykorú írónak, ki a XVI. század irodalmi szellemében növekedett föl,

ki Tinódi Sebestyénnek, a lantos deáknak tanítványa volt, ki vele egyezően a történelmi valóság hű feltüntetésére törekedett?

Tinódi határozottan kijelenti, hogy «a mi keveset irtam, igazat irtam», ha a költői feldolgozás forrásaul egyenesen saját élményeit, kutatásait, tudakozódásait jelöli meg, hiszen «Erdélyi historiá»-jának «szerzése» előtt ez események színhelyét bejárta: Schesaeus költeményét is historiai forrás gyanánt adta ki az erdélyi philohistorum societas 1797-ben és Eder igyekszik bebizonyítani, hogy a versforma nem lehet akadály a történelmi valóságnak. Maga Schesaeus kijelenti a Báthori Istvánhoz írott előszavában, «nihil me scribere voluisse, quod non fide dignorum hominum oculis experientiaque exploratum cognitumque antea satis superque fuerit». És e «historia» is nem történelmi felfogáson, hanem az időrendi adatok egymásutánján, a megtörtént események közvetlen értesültségén alapuló hű előadásán épül föl. Ez-e az eposzíró álláspontja? Tudott-e eposzt írni Ennius, ki történelmi adatokat dolgozott föl? A kérdésre a válasz iránt kétség nem forog fenn. Vergilius remeke a hagyomány és mythos távlatát tárja föl, és így lett az Aeneis minden idők minta-eposza. Magnin a Quinet Ahasverusához írott tanulmányában a költői alkotás, a költői teremtő munkásság nélkülözhetetlen elemének a képzelem távlat-nyitó varázshatalmát tekinti. Lehet-e erről szó a Tinódi tanítványánál? A felelet csak egyszerűen tagadó.

Ha Tinódi «Erdélyi historiá»-ja öt részének argumentumait egybevetjük a R. P. első négy énekének argumentumaival: rögtön látjuk a tanítvány hű ragaszkodását mestere felfogásához. Tinódi a Fráter György halálának és Izabella királyné bujdosásának elbeszélésével végzi az Erdélyi historiát, ugyanezt az anyagot ugyanily sorrendben találjuk meg a R. P. első két könyvében. Tinódi külön éneket szerzett Losonczy István hősiességéről és Eger vár viadaláról: Schesaeus folytatólag Temesvár és Eger hősiességét énekli meg a R. P. III. és IV. könyvében. Még itt is oly híven követi mesterét, hogy Eder a szebeni kiadás függelékében közli is a *Vég Temesvárbán Losonczy István haláláról* szóló éneket. Az egyezés nyomról-nyomra kimutatható, valamint az Egervár viadaláról szóló énekek is híven egyeznek. Természetesen messze föltette áll Schesaeus

Tinódinak a formatökély tekintetében, sőt az elmékedő rhetorikai elemek beszövéseben is az iskolázott humanistát találjuk meg. Tinódi nyers és darabos verselésével, a magasabb gondolatok kifejezésénél tanusított járatlanságával, de valljuk meg, bensőbb igazságával és egyenes, szókimondó őszinteségével szemben.

A R. P. négy első könyve már azzal is az egységes szerkezet iránti élénkebb érzékét tanusítja a medgyesi költőnek, hogy épen Egervár diadalmas védelmével végzi. Így lehet megmagyarázni, hogy nem gondoltak a kézirati anyag összefüggésére, és Albert Mihály szász költő a segesvári gymnasium 1873-iki értesítőjében megjelent szép értekezésében mint különálló költeményt méltatja a R. P.-t, alakhü fordításokkal illusztrálja, bár kifejezi sajnálkozását a felett, hogy a R. P. kézirati anyagát fel nem dolgozhatta. És e ponton látható a Kemény József-féle, és a Nemzeti Múzeum Miles-hagyatékának értéke. Ha a kézirati anyag V—VIII. énekeit beolvasszjuk a R. P. wittenbergai kiadásában található három könyve közé és a kézirati anyag XII. énekével végezzük: kibontakozik a János Zsigmond alakja mint a keletkező transylvanismus fejedelmi képviselője, egy külön nemzeti élet központja, kinek halálát siratja el a esonkán maradt könyv utolsó felében és kinek dicső emlékét magasztatja az új fejedelemhez, Báthori Istvánhoz írott wittenbergai praefatióban, holott e praefatio messze sem felel meg a tartalomnak, mert hiszen János Zsigmond csak mint anyjával menekvő gyermek fordul elő magában a R. P.-ben, és csak a tatárok feletti diadalról szóló rövid könyvben, mely függelékkep van a R. P.-hez esatolva, fordul elő maga János Zsigmond mint szereplő hős. Már ez magában is esalhatatlan bizonyítékul szolgál az egységes conceptio mellett.

De a Vergilius Aeneisének hatása alatt álló humanista költő azzal, hogy 12 énekre terjedő művet fogant meg lelkében, messzi áll attól, hogy eposzt írhatott volna. Sőt Tinódiiban az élet közvetlenebb tükrét találjuk meg. Senki jobban nem fogta föl Tinódiiban a költőt, mint Vargha Gyula a költő: *«Szalkai diadal 1544-ben»* ez. költeményében Nyáry Ferencznek a szalkai síkon a zsákmányt vivő törökök ellen vívott viadalát és diadalmas megterését zengi meg. Megülik a győzelemnek nagy torát. A lantos diák dalt zeng. A többek közt ezt a két versszakot énekli:

«Ne higj töröknek, ne bizz' németben
Könyökig mosdik meleg véredben.
Értsed a példát a két malomkőről.
Egymásra fenekszik, de csak téged öröl.
Mit el nem vett tőled török kard éli,
A német zsoldos kifosztja, eléli,
Ne bizz te másban nehéz bajodban,
Csak te szablyádban, tennen karodban.»

És végtanulságul zengi a lantos diák:

«Talpig fegyverben, talpad a kengyelben,
Éhesen, szomjasan harezolj szünetlen,
Sohse szánd, sohse bánd véred hullását,
Ugy látod hazádnak felvirulását.»

Ime, Tinódi. Szilády Áron jellemzése költői formában nyer kifejezést. Maga Tinódi (Szitnya, Léva stb. váraknak megvevése) is ezt zengi:

Jobb

«Két fél között mindenestől elveszni,
Mint az két szék között, pusztá földön maradni.»
Ezt 1549-ben zengi Tinódi, de már 1542-ben is hirdeti:
«Egymást szeressétek, jobb ti fíjatoknak,
Úgy léssen romlása gonosz török népnek.»
(Zrini Pétör stb.)

Schesaecus a R. P. IV. énekének végén az *álló és kalapács* képében a magyar nemzet romlásával a «Két fél között mindenestől elveszni» fatumának ugyanily kifejezést ad.

Mikor Martinuzzi Lippa alól sértetlenül elvonulni engedti Uleman béget, mely ténye végzetének adta meg az utolsó lökést, ugyanúgy rajzolja a helyzetet:

«En tot convivos mensis accumbere nostris
Jussimus, exclusi vix admittamur ut ipsi.»

A német zsoldos had «eléli», ennél a török elleni védelem megment, a török földülja, a mit a segítségével az ország függetlenségéből megmentünk.

Ily borzasztó idő nem adta meg a költőnek azt a nyugalmat, melyre a művészi léleknek szüksége van.

Vergilius elmondotta:

«Deus nobis hæc otia fecit.»

Ha Ferdinánd diadalmasan kiveri a törököt, a mint a Nádasdy politikája álmodta, és Tinódi, a költő esengve remélte, akkor lett volna nyugalom, de lett volna egységes nemzet, melynek ihlete nélkül a költő a nemzeti lélek tolmácsa nem lehet, mint a hogy azzá lett Vörösmarty a *Zalán futásában*? Ha pedig a török párt diadalmaskodik: a rabság szégyene, a hódoltság nyomása alatt roskadó költő nem hirdetheti a *nemzet* diadalát, melyet csak maga szerezhethet meg, mint a hogy *symbolicus* képben megszerezte Zrínyi. Ezért vált a Zrínyiasz valódi eposzszá, mert egy százados küzdelem távolából látta a költő Szigetvár hőst, ki elejti Szulejmánt és ezzel a török hódítás alapját rázza meg és a későbbi felszabadulás útját nyitja meg.

Schesaeus a küzdelem színterétől távol áll. Ő lelkeszi állásában a küzdelem erkölcsi tanulságait, vallási hátterét domborítja ki; sőt az ország romlásának okát, ezt az állandó tárgyat a nemes lelkek gondolkodásának, a vallási meghasonlásban, az igaz hittől való elszakadásban, sőt épen a dogmatikus ellentétekben keresi, mint akár Magyar, akár Pázmány. Becsületos lutheránus lolkész, hithűsége intenzív. Az a beszéd, melyet 1580 május 8-án Berethalmon az esperesi gyűlés megnyitójaképp tartott, mely beszéd megtalálható a Nemzeti Múzeum könyvtárában egy *colligatumban* (*Oratio origine repurgate celestis doctrinae in Transylvania et vicina Hungaria*), a *reformatio* történetének oly szellemben megrajzolt képét adja, mely úgyszólván a lutheránus egyház dicsőítése. Ily irányban festi az egyházi viszonyokat a R. P. első könyvében és ily szellemben szól Dávid Ferenczről később, ily szellemben ír költeményt a hamis prófétaokról, mely a debreczeni könyvtárban megvan, és főként ily szellemben írja meg a kézirati bagyatókban található XII. cnek elején a gyulafehérvári 1568-ik vallási vitát, melyet nem kevesebb, mint 336 sorban tárgyal.

Ime a papi lélek, a XVI. század izzó vallási forratagában vivódó papi lélek külön álláspontja, mely a *rhetorikát* esőtül

vitte be az eposznak fogant költeménybe. Ez az a jellemző különálláspont, mely messze áll Tinódi őszinte magyarságától, melynek egyetlen vágya, egyetlen törekvése, hogy pártviszályt és így felekezeti viszályt is félre téve tömörüljön egygyé a magyar.

«Ti Magyarok! jobb ha mind egygyé léstek,
Mint eddig, egymást ne úgy szeressétek;
Úgy ad Isten jó szerencsét tinéktök
És megszabadítja idegen néptől földetök.»

(Szitnya, León stb.)

Ez a *nemzeti* költő álláspontja. Az *idegen*: legyen az német, legyen az török — ne tapossa e földet. Isten úgy ad szerencsét, ha megszabadítjuk földünket. Ezért nem értette meg Fráter Györgyöt egyik sem, se Tinódi, se Schesaeus. Fráter György tragikumát csak Kemény Zsigmond fogta föl igaz mélységében, és Szász Károly tragédiája tárta föl szemlélhető formában. Mindkét költő szenvedett a kor borzasztó realitása alatt. Művészi alkotásra mindkettőt képtelenné tette maga a korszak.

Albert Mihály a fenn idézett értekezésében igen helyesen hivatkozik Theodor Vischer nagy *aesthetikusnak* egy gondolatára, melyet érdemesnek tartok idézni: «Fölösleges részletek az események pontos helyi meghatározásának érdekében, egyes oly mozzanatok fölvétele, melyeknek költői jelentősége nincs, de arra valók, hogy a történeti valóságot bizonyítsák; mindez csak arra jó, hogy az anyagszerű elemek talajizót, igen súlyos salakját hagyja hátra, melyet a felette lebegő szellem hiába rázogató, hogy összeolvassza. Az egész hangtalanná válik, a tömeg nem lép folyamatba, a folyam nem esendül ritmussá, mely éreztetné velünk, hogy az egész anyag szabad látszattá változott át, hogy előttünk egy más eszményi világ tárul föl.» Ez *aesthetikai* magvas gondolat rámutat Schesaeus műve fő-fogyatkozására. Ehhez fűzi Albert kitünő jellemzését, melyet szóról-szóra elfogadok. Albert így nyilatkozik: «A mi Schesaeusunk történeti eposza is egyes képekké hull szét és valóban igen gyakran nagyon éreztető talajize és nagyon súlyos salakja van.»

Ily történeti vázlat az I. könyv függeléke: *Status religionis*, mely a *reformatio* történetének vázlatát adja költői lendület nélkül, történeti egymásutánban. Egyetlen költői mozzanat a

Honterus sírfelirata. Ilyen Erdély lakóinak leírása és ethnologiai apróságokban élvező jellemzése. Ilyen a kézirati hagyaték VI. könyvében a Stancer és Kálmáncsehi hittérítő buzzalma elleni kifakadás, ilyen a VII. könyvben Heraclides moldvai vajda tragikus történetére szentelt és külön czim alá fogott terjedelmes, nem kevesebb mint 414 sort tartalmazó költemény, és ugyane könyvben a székelyek lázadására vonatkozó külön ének, és ilyen a XII. ének elején található leírása a gyulafehérvári hitvitának.

E részleteknek történelmi értéke jelentős, kivált a gyulafehérvári hitvitát egy theologus szakértelmével tárgyalja. E részletet a *Comœdia Választulínával* vetve egybe, csak elismeréssel nyilatkozhatom a comœdia szerzőjének önálló költői felfogásáról. Nem a hitvita anyagába mélyedt, mint Schesaeus, hanem unitárius elfogultsággal, de élénk humorról és jóízű genre-alakok rajzával valóban költői munkát alkotott. Az epikus költő hátterbe vonul a historikus előtt; de a barbár, a zordon világ, a *Zord idők e világa* történetírónak sem alakul ki oly tárggyá, hogy egységes képet nyújtson e korszakról. Schesaeus is csak az egyes képek festésében válik ki. Jól mondja Albert: «A. R. P. fresco-képek, széles, gyakran színdús ecsettel megfestve».

Úgy Schesaeus, mint mestere e korban nem látták a mozgató tényezőket. Hogy látták ők koruknak képét? A török és magyar küzdelemben amott egy despota parancsára mozgó hajtóvadászat képe tárul elénk, emitt az egyes hősök Iliasba való párharczainak képe. Ott hiányzik az egyének jellemzése; itt a különböző emberi szenvedélyek öltenek egyéni jellemet. De meg kell jegyezmem, hogy a Schesaeus-hagyaték Schesaeus epikus öntudatának fejlettebb fokát mutatja. És e perczben jutok a R. P. azon részleteihez, melyekben már a költő és épen nem csekély erejű költő az események krónikaszerű elmondásából epikus elbeszéléséig emelkedik.

Ilyen részlet már a nyomtatásban megjelent kötetben is a Martinuzzi halálának drámai elevonsséggel megírt rajza. Az alvinczi kastélyban adott lakoma, Castaldo lelki tusája, bizelgése, a reggeli áhitat leírása, az orgyilkosok betörése eleven és regényes.

Szörnyű rohammal törnek az ifjak azonnal a házba.
Csattog a fegyver, bős harag ült, lobogott a szemekben.
Vág, szur a szablya, tusára tolong ott a hadi népség.

«So fällt der diplomatische Wallenstein», mondja Albert. Igazán, mint Wallenstein, a feleségizott nagyravágyás pillanatában esik el Martinuzzi. Castaldo nemcsak a bibornoki kalapot, de még a pápai trónt is csillogtatta Martinuzzi előtt a dús lakoma mámoros hevében. Az a biblikus elmélkedés, melylyel Schesaeus ez éneket végzi, mint egy megnyugtató függönnyel takarja el e véres jelenetet.

Történelmi értékét emeli e jelenetnek, hogy Istvánfi is, ki az Alvinczben való megszállást előadja, az utolsó lakomáról nem tesz említést. A tott végrehajtói is meg vannak nevezve. Pallavicini, Ferrari, Castaldo irnoka, a ki nyújtja Martinuzzi elé a Ferdinánd királyhoz intézett beadványt aláírás végett. A mikor Martinuzzi lehajtja fejét, hogy aláírja az iratot, hátulról orgyilkokkal torkát szúrja át. Hasonlóképp mondja el az esetet Bethlen Farkas (L. IV., p. 173.).

Midőn Losonezi hősi halálát leírja és elbeszéli az ő utáná szintén kész halálba rohant vitézek elestét, egészen a Zrinyiász végső jelenetére emlékeztető módon zendül meg a költő ajka:

«Szent hitetek sértetlen erőbe megállta a barezot,
És sebetek, mint napsugarak ragyogása világol,
Vértanuság dícsfőnye övez most fenn az egekben,
Éljetek ott fen az üdvnek ölőbe, emitten a földön
Hirnevetek fündöklök örökké s el nem enyészik.

Érdekes helyet találtam a Szondi két apródjára nézve is. Mig Timódinál Szondi hősies elesése előtt két apródjától küldi meg végrendeletét Ali basának, kérve, hogy két apródját fölnevelje, de ez apródokról több szó nem esik, Schesaeusnál e két sor található:

«Ázsia lány szőnyegére heverve a két deli ifju
Lantszó mellett zengi a rajtunk vett diadalmát.»

Arany János inventiója a későbbi *Walesi bárdok* csiráját találta meg abban a gondolatban, hogy a két apród nem az Ali, de a Szondi dícsőségét zengette.

Az újonnan fölfedezett kézirati hagyatékban már több oly részletet találunk, melyek a költői szerkezet iránti érzék ébredését tanúsítják. Ilyen részlet az V. énekben Báthori István beszéde, melyet Izabellához intéz, melyben az önálló magyar királyság hagyományát hangoztatja. E beszéd, valamint Izabella válasza, emlékeztet arra a fenséges jelenetre, mely Kemény Zsigmond «Zord idő» cz. regényében játszódik le, midőn a királyné haboz, hogy elfogadja-e az erdélyi fejedelemséget a fia nevében. És a költői szerkesztés öntudatát szépen jellemzi, hogy mintegy felelet e beszéd Izabella bucsújára, midőn 1551-ben az országot elhagyta. Ebben a következő két sor fordul elő:

«Jóslatomat, humnok, halljátok meg, honotokban
Senki magyar nem fog koronát már hordani többé.»

(II. 30—31.)

De a költői mozzanatokban, sőt az egész ének szerkezetében kimagaslik a VI. ének, mely a történetirodalomra nézve is érdekes mozzanatokot tartalmaz.

Ebben Petrovics végrendelete, halála van elbeszélve. Ezután következik a két Kendi és Bebek Ferencz összeesküvésének története előadva oly háttérrel, mely egy dráma érdekfeszítő eseményét tartalmazza. Kiemelkedik a háttérből a Balassa Menyhért alakja, ki a Petrovics végrendeletében ajánlott becsületes Békés Gáspár helyére tolja magát és Martinuzzi után a hazaszeretet ideális képviselője. Petrovics helyett a nagyravágyó, kapzsi és lángoló gyűlölettel, de vakmerő bátorsággal felruházott férfi oly mértékben nyerte meg Izabella kegyét, hogy halálukra ő neki ajánlja oltalmába fiának sorsát.

És itt történeti új mozzanatot találunk, mely mintegy a kulcsot adja meg Balassa jelleméhez és az indítékot, mely az erőszakos embert sarkalta. Ugyanis ez évekbe volt beszéve a Kendi Anna tragikus kivégeztetéséről szóló elegia, melyet szerencsés voltam a brassói Honterus-könyvtárban őrzött példányról lemásolhatni. Ez elegiát le is fordítottam és külön bevezetéssel láttam el. Kendi Annát a férje, Török János házasságtörésben elmarasztaltatta és kivégeztette. De úgy látszik, hogy a statáriális gyorsasággal végzett ítélet és végrehajtás a Kendi-családot mélyen bántotta. És itt tűnik föl a Balassa Menyhért

alakja, mert Török János elvette az ő leányát, és Balassa mint após indítja meg a cselszövést a Kendiek ellen, kikre összeesküvést fog rá, megnyeri Izabellát, az orozva meggyilkolásra kap felhatalmazást. Drámai elevenességgel van megírva a Kendiek és Bebek lekonzolása. De fontosabb és költői szempontból értékesebb mozzanat az, hogy a költő ettől kezdve származtatja a királyné mély bánatát, lelki meghasonlását, betegségét és halálát.

A következő ének már a Balassa Menyhért árulását tárgyalja. És érezzük a *Balassa Menyhért árulása* cz. drámánkban Balassa iránt megnyilatkozó lángoló gyűlöletet, mert hiszen az unitárius fejedelem ellen lázad föl a hithagyó, a vallást jószágok árán csereberélő férfi. De egy családi drámában ereszti gyökerét Balassa árulása.

A szerkezet költőivé válik azáltal is, hogy az egyes énekek, kivéve a VII-iket, melyben a külön ezimen hozzácsatolt Heraclides-tragédia nem illik bele az epikus fejlemény fokozatába, minden éneket egy-egy Erdély történetében fontos mozzanattal, de még inkább költői szempontból is érdekes, mozgalmas és érdekfeszítő esemény előadásával fejezte be. Az V. végződik Dobó István fogságából való egészen új történeti adatot tartalmazó regényes megszabadulásával, mely iránt az érdeket előzően a szamosújvári ostrom és Balassa lelketlen rablóhadjáratának meghatározásával költő föl. A VI. éneket Izabella halálának eleven pszichológiai elemzéssel illusztrált előadásával végzi. Az Izabella sirirata egy epigrammába foglalja Izabella történeti jelentőségét:

Nem teheté a nevet dicsőbbé semmi erénye,
Sem dús kincse, mivel bírt Izabella, míg élt.
Mint a királyi gyerek, kit szült eme földi világra,
A ki alatt lesz csak boldog a pannoni nép.

Ha a VII. könyvet a székelyek lázadásának történetével végzi, mint a hogy hiszem, hogy végezte az elbeszélés epilógusául tekinthető utolsó négy versből ítélve, melyben a Nagy György kegyetlen, egész Dózsa György kivégeztetésének módjára történt megkínóztatásának és halálának előadása után hivatkozik a bosszuló Istenre és a zsarnoki önkény ingatag hatalmának biztos bukására: akkor az ének is egy megrázó eseménnyel végződik.

mely a XVI. század moralizáló felfogásának szellemében megragadó és mély hatású erkölcsi tanulsággal záródik.

A VIII. énekben emelkedik hősi alakká, diadalmas fejedelemmé János Zsigmond, ki Balassa Menyhért ellen viv szerencsés hadjáratot. Schwendi Lázár föllépése fordít a sors kerekén. Ismét török segítséghez folyamodik a király. Ez énekben a történeti anyag, a Vischer-féle «Bodensatz» újra igen tömörre válik, mintsem zengő ritmussá finomodhassék. A XII. ének csonkán maradt. János Zsigmond temetésének leírásával szakad meg, mely egy színes képnek volt szánva, mert *lacertio*-val kezdődött. Ugyanis a Múzsákhoz fordul a költő:

Jertek, oh Múzsák, és ti segítsetek ihletet adva
Könyhullás közt elsiratnom az isteni férfit,
Sirhantját beborítva szépen szűz liliummal.
Bús panaszomban leheljetekek égi erőt ti, oh Múzsák,
Mert hisz a gyász, ha igaz, szava fölhat egészen az égig.

S a szerencsés véletlen úgy akarta, hogy a félbeszakadt költemény e sorokkal végződik:

«Ott lépdelt Arius-hitű papság hosszú csapatja,
Dávid ment legelül, s az ajkon szólt magyar ének.
S ostromlá az eget fájdalmas bús panaszával.»

A mi a költői nyelvet illeti, az a humanista kor szellemében a Vergilius utánzásából meríti inkább a szólamokat, kifejezéseket, mint az ihletet. E tekintetben Janus Pannonius után csak hanyatlást tapasztalunk. Cento-szerű átvétel igen sok fordul elő.

«Jam fama vulgata per orbem»; «imo de pectore duens»; «socio agminum»; «urbs antiqua ruit multos dominata per annos»; «adversis rupto ceu quondam turbine venti confligunt»; «et dicta video mirabile monstrum»; «auri sacra fames»; «sacra redimitus tempora lauro»; «suadentque cadentia sidera somnum» etc. Még a keresztyénség istene is nagyhamar olympi atyává alakul át. Teuceri, Hunni, gens Riphæa, gens Scythica, Caesar Odrysius szélében fordul elő, mint e korszak latin történetíróinál.

E nyelvvel fölfegyverkezve a hexameter gördül üres hangzatossággal, itt-ott körülírással menti meg a klasszikus színezetet. Etymológiái szintén a XV. századtól örökölt klasszikus etymologia. A székelyt Siculusnak mondja és nem meri a sici-liai Carbó-féle leszármazást megtagadni.

Az oláhok nevét hajlandó Placcussal összekötni, Posoniumot Pisótól származtatni. Hasonlatok alkotására nincs képzelmi ereje, a szokott képeket elkoptatott formában veszi át. Azért itt-ott egy-egy friss képzelemmel alkotott képet is találtam. Megragadó képpel illusztrálja a gyermekek halandóságát a *De bello Pannonico* cím alá fogott költemény egy helyén. Azt mondja, hogy mint a gólyák ott hagyták Loth városát, mielőtt a vész beütött.

«Épen eként szabadult csapatostul a vész viharától
Annyi gyerek kora sirba temetve, sietve a mennybe,
És mi maradtunk itt a veszélybe hátra magunk csak,
Mert bűnünknek súlya miatt kellett vezekelnünk.»

Ily képet a legnagyobb költők is ritkán találnak. Ép ilyen szép hasonlat egy csataképben a kiomló friss vér hasonlítása a hajnali harmathoz.

De van egy új elem, mely sem a latin retorikai iskolával nem congenialis, sem nem költői reminiscencia: ez a tanító elem, a protestáns morális praedicatio hangja. A biblia újszövetségi képei betörnek a klasszikus környezetbe és példázatok, a mesék, a didaktikus elmélkedés hangja szólal meg minden nagyobb esemény elmondása után. Így a V. 822—847. verseiben egy kis prédikációt tart az emberi javak mulandóságáról. A II. ének végén újra egyházi szövekre ül és hirdeti a híres evangéliumi igét, hogy oly vagyont kell szerezni, mely az Olympuson is érték, melyet «a lopó el nem lop, a rozsdá meg nem emészt».

Sajátos vonása Schesaeusnak az elnyomott nép, sőt még az agyonterhelt jobbágy sorsa iránt is érzett mély szánalom. Pusztító viharhoz hasonlítja az önkényes földesurak zsarolását, holott termékenyítő permeteg esőhöz a jó kormányzás áldását, tiltakozik a robot ellen, melyet még a papokra is ráróttak a fuvarozás alakjában. Midőn a székely támadás véres végét énekl meg, a bosszúálló Istenre hivatkozik és kijelenti, hogy

«Megtöröl egykor az Isten,
Ő ki határt vet és megszüntet igaztalan önkényt.»

Erkölesi érzése föllázad a Schwendi Lázár zsoldosainak grasszálása miatt. A katonák tivornyaít, zsarolását, az erkölcs, a vallás és becsület ellen elkövetett merényleteit erős szavakkal korholja. Az urak rablógazdálkodására felhozza az aranytojást tojó tyúk meséjét.

A történeti elbeszélésbe mindenütt a történeti beszédek szellemében írt beszédek szövege, melyek jobban illenek az egykorú latin történetírók művébe, mint egy eposzba.

Mégis találtam egy mozzanatot, mely költői felfogásra vall. Castaldo, Izabella lelki túsóját is érinti. E tekintetben felette áll Tinódinak. Egyetlen példa illusztrálja ez állítást. Mikor Tinódi elmeséli, hogy miképp szánta rá magát Castaldo az oryilkosságra, ennyit mond:

Vigan királ képét ő vendégeli vala,
De a Castaldo igen bánkodik vala,
Népet ez dologra titkon szörczött vala,
Kik miatt meg lenne barátnak halála.

Schesaeusnál:

«Sűrű sohajtás tör fel a Castaldus kobiléből.
Hányja magába, miként veszthetné el eme férfit.
Hogy mi veszélybe fog: mi jutalmat ígér a merész tett,
Hogy mi parancsot adott neki és mint értse királyát,
Ettől függ a saját maga élete, üdve bizonynyal.»

Még megragadóbb Izabella lelki meghasonlásának rajza a Kendi-féle összecsküvés véres elnyomása után. A Petrovics végrendelete politikai végrendelet, mely Erdély függetlenségének alapját mutatja föl, Izabella utolsó beszéde Balassához az anya végrendelete. Izabella tetteinek legtisztább forrását az anyák szeretetében látjuk. Ez alkalommal mellőzhetem a részletes párhuzamokat, melyeket egybeállítottam Tinódi és Schesaeus egyező helyeire nézve, bátran mellőzhetem a Csabai Mátyás Encominumának és a Tinódi Egervár viadalának és Schesaeus IV. könyvének párhuzamát, mit Tinódi és Csabai közt Szilády

Áron is megcsinált. Schesaeus művének értékelésére nézve nem sok jelentőséggel bír a részletes összehasonlítás. Irodalomtörténeti becses adalékot nyújthatnák, de ezt végezzék el mások; de mégis egy párhuzamra felhívom irodalomtörténeti buváraink figyelmét, és ez a Comedia Válaszutina, a debreczeni disputa és a Schesaeus XII. könyvének első felében található gyulafehérvári vita leírása. A Schesaeus leírásában előforduló vita a Krisztus istenségéről magát a vita anyagát tartalmazza, melyet György kardinál Carianus Jánossal folytat. Mindjárt feltűnő, hogy Schesaeus egy lutheránus szász (talán Schifsbauer) Máté szája adja az igazi védelmet. Schesaeus a lutheránus, a drámaíró az unitárius álláspontot juttatja diadalra. Melius a drámai írónál üresfejű, zsarnoki önkényre kész jellem, ezért a pápa gúnynev, mely János Zsigmond egy kifakadására viheto vissza, ki megtiltotta Meliusnak, hogy pápáskodjék és üldözze az unitárius hiten lévöket: Schesaeusnál nagytudományú férfiú, bátor lélek, ki a hit védelmére a theologiai tudomány fegyverével harezol.

Még az is jellemző különbség Schesaeusnál, hogy a Jézus istenségének bizonyítására felhozza a csodákat, közbenjáró szerepét, de egyben a világ teremtésében részes isteni hatalmát majdnem egyenrangúnak tartja a megváltás tényével. S még feltűnőbb, hogy Dávid Ferencz ellen sehol Schesaeusnál nem találjuk azt a gyűlöletet, mely a Miles Mátyás Würng-Engelében rajzolt jelenetből kitűnik.

Schesaeus a Hamis Profétákról írott költeményét Dávid Ferencznek ajánlotta 1558-ban. A Dávid Ferencz iránt érzett tisztelet és hálás emlékezet megóvta az izléstelenségtől, hogy ellene szórja a gyűlölet nyilait.

E párhuzamot azért hoztam föl, hogy felmutassam: mennyi értékes irodalomtörténeti és történeti mozzanatot lehet találni Schesaeus epikus költeményében. Meg vagyok győződve, hogy ha a Schesaeus költeményeit egy Analecta-kötetben együtt találja meg az irodalomtörténet és a politikai történet buvára, visszahangozni fogja Hermann Dávid azon nyilatkozatát, melyet tanulmányom első felében idéztem: *Vir ajad posteros haud laentibus.* Én szóltam róla, hogy a hallgatást megtörjem.